

ZEBİDÎ, Ahmed b. Ahmed

hetû'l(Tuhfetü'l)-ahbâb. Şiir, nevâdir, nükte, hikâye, fevâid gibi türlere ait 100 civarında örneğin bulunduğu hacimli bir eserdir (Brockelmann, GAL, II, 243; Habeşî, s. 367). 7. *el-Muhtâr min meâlibi'l-envâr*. Çeşitli konulara dair kırk hadisin derlendiği eserde müellif her hadisten sonra tıpla ilgili bir hadise de yer vermiş, bunları âyet ve hadisler ışığında açıklamıştır. 8. *Divânü İbni'l-Mukrî*. Sehâvî, Yemenli şair ve dilci İbnü'l-Mukrî'nin şiirlerini Zebîdî'nin bir divan halinde derlediğini söylemekle birlikte eserin ona aidiyeti şüpheli görülmektedir (*Tabakâtü'l-havâş*, neşredeninin girişi, s. 6). 9. *el-Mu'cemü'l-laîf*. Müellifin kendilerinden semâ yoluyla ilim tahsil ettiği hocalarına dairdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, *et-Tecridü's-şarih* (nşr. İbrâhîm Bereke – Ahmed Râtib Armuş), Beyrut 1992, I, 18-20; a.m.f., *Tabakâtü'l-havâş*, Beyrut 1406/1986, s. 35, ayrıca bk. Abdullah Muhammed el-Habeşî'nin girişi, s. 5-7, ayrıca bk. tür.yer.; Sehâvî, *eḏ-Ḍav'ü'l-lâmi'*, I, 214-215; İbnü'd-Dejba', *Buḡyetü'l-müstefid fi târihi Zebid* (nşr. Abdullah Muhammed el-Habeşî), San'a, ts. (Merkezü'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-Yemenî), s. 33, 85, 181, 229-230; Temîmî, *eḏ-Ḍabakâtü's-seniyye*, I, 268-269; *Keşfü'z-zunûn*, I, 554; II, 1099, 1303, 1938; Serkîs, *Mu'cem*, I, 1113-1114; Brockelmann, GAL, II, 242-243; *Suppl.*, II, 254; *Hediyetü'l-ârifin*, I, 136; *Tecrid Tercemesi*, Mukaddime, I, 2-3; Eymen Fuâd Seyyid, *Meşâdirü târihi'l-Yemen fi'l-âşri'l-İslâmî*, Kahire 1974, s. 184; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), I, 91; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Meşâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Beyrut 1408/1988, s. 23-24, 51-52, 134, 367, 473; Sâlihîyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, III, 369; Abdullah Kâsım el-Veşelî, *İlmü'l-hadis fi'l-Yemen ve'l-inâyetü'l-Yemânîyye bi'l-Câmi'i's-şahih*, San'a 1419/1998, s. 45, 79, 124.

HÜSEYİN HANSU

ZEBİDÎ, Muhammed Murtaşâ

(محمد المرتضى الزبيدي)

Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtaşâ
b. Muhammed b. Muhammed
b. Abdirezzâk ez-Zebîdî
el-Bilgrâmî el-Hüseynî
(ö. 1205/1791)

Lugat, hadis, tasavvuf, tefsir, fıkıh,
tarih ve biyografi âlimi.

1145 (1732) yılında Hindistan'ın kuzeyinde Kannevc'e 5 fersah (yaklaşık 25 km.) uzaklıktaki Bilgram kasabasında doğdu. Bilgram Seyyidleri diye anılan ataları Irak'ın Vâsıt şehrinde Hindistan'a gelmiş olup soylarını, Hülâgû'nun Bağdat'ı istilasından (656/1258) sonra Hindistan'a göç eden Hz. Ali neslinden Ebü'l-Ferrâh el-Vâsıtî'ye dayandırır. Zebîdî'nin Vâsıtî nisbesi bura-

dan gelir. Kendisi de verdiği icâzetnâmelerde şeceresini Hz. Ali'ye kadar sayar ve nesebini Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn'e ulaştırır. Bu sebeple Hüseyinî, Alevî, Zeydî nisbeleri ve seyyid, şerîf sıfatlarıyla da anılır. Abdülhay el-Kettânî onu tahsil ve şöhret açısından Zebîdî, mezhep bakımından Hanefî, akide bakımından Eş'arî, irtibatın Kâdirî, sülûken Nakşibendî olarak tanıtır (*Fihrisü'l-fehâris*, I, 527). Evlâdî bulunmamakla birlikte hepsi övgü ve takdir ifade eden Ebü'l-Feyz, Ebü'l-Vakt, Ebü'l-Cûd, Ebü'l-Eşbâl künyeleriyle tanınır. Vefâiyye tarikatı şeyhi Ebü'l-Envâr İbn Vefâ'ya bağlılığından dolayı Vefâî nisbesini de alan Zebîdî'ye Ebü'l-Feyz künyesini 17 Şâban 1182'de (27 Aralık 1768) bu şeyhi vermiştir.

Zebîdî'nin hayatı Hindistan, Yemen (Zebîd) ve Mısır olmak üzere üç devreye ayrılır. On altı yaşına kadar yaşadığı Hindistan'da ilk bilgileri Bilgram'da aldı, daha sonra tahsil için gittiği Sendile, Hayrâbâd, İlahâbâd, Ekberâbâd, Dihli ve Sûret'te Sifatullah el-Hayrâbâdî, Ahmed b. Ali es-Sendîlî, Muhammed Fâhîr b. Yahyâ ez-Zâir el-İlahâbâdî, Yâsîn el-Abbâsî, Şah Velîyullah ed-Dihlevî, Nüreddin Muhammed el-Kabûlî ve Hayreddin Muhammed Zâhid es-Sûretî'den hadis tahsil etti (Siddîk Hasan Han, III, 217-222). 1162'de (1749) Hanefî mezhebinin önemli merkezlerinden olan Yemen'in Zebîd şehrine gitti. Burada yaklaşık beş yıl kalarak birçok hocadan ders aldı. Abdülhâlik b. Ebû Bekir el-Mizcâcî'den hadis ve diğer dinî ilimleri okudu, Firûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muhtâ'î*'ni rivayet etti. Süleyman b. Yahyâ Ehdelî ez-Zebîdî, Muhammed b. Abdülbâkî el-Mizcâcî, Şemseddin b. Muhammed b. Alâeddin ez-Zebîdî, Abdullah b. Süleyman el-Cerhezî ez-Zebîdî gibi pek çok âlimden faydalandı. Zebîd'de kaldığı süre içinde her yıl hac mevsiminde Hicaz'a gidip Mekke, Medine ve Tâif ulemâsıyla görüşerek onlardan istifade etti. Mekke'de Abdullah Muhammed es-Sindî, Ömer b. Ahmed es-Sekkâf el-Mekkî, İbnü't-Tayyib eş-Şarkî el-Fâsî gibi âlimlerden yararlandı. İbnü't-Tayyib el-Fâsî'den Medine'de *el-Kâmûs'u* okudu ve onun yazdığı *İzâ'etü'r-râmûs hâşîye 'ale'l-Kâmûs* adlı eseri kendisinden aldı. 1166'da (1753) Abdullah b. İbrâhîm el-Mîrganî et-Tâifî'den fıkıh tahsil etmek amacıyla Tâif'e gitti. O sırada Tâif'te bulunan mutasavvif Seyyid Abdurrahman b. Mustafa el-Ayderûs'tan *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* ile Teftâzânî'nin *Muhtaşarü'l-me'ânî*'sini okudu; ona bağlanarak kendisinden icâzet aldı ve tarikat hırkasını onun elinden giy-

di. Ayderûs, Zebîdî'ye ilmi hayatın daha canlı olduğu Mısır'a gitmesini tavsiye etti. 9 Safer 1167'de (6 Aralık 1753) hayatının otuz sekiz yılını geçireceği Kahire'ye gitti. Seyyid Ali b. Mûsâ (İbnü'n-Nakib) el-Makdisî, Sâlim b. Ahmed en-Nefrâvî, Ahmed b. Hasan el-Cevherî el-Ezherî, Ahmed b. Muhammed ed-Derdîr, Muhammed b. Sâlim el-Hifnî, Ali b. Ahmed el-Adevî, Abdullah b. Muhammed eş-Şebrâvî, İbn Süde et-Tâvûdî el-Fâsî, Abdülhay b. Hasan el-Behnesî, Atıyye b. Atıyye el-Üchûrî, tarihçi Abdurrahman el-Cebertî'nin babası Hasan b. İbrâhîm el-Cebertî gibi Mâlikî, Şâfiî, Hanefî fakihleri ve hadis ulemâsının ders halkalarına devam etti. Kısa zamanda fazileti, ilmi, hıfzı ve rivayetiyle tanınarak hocalarından icâzetler aldı. Mısır'da birçok şehri dolaşıp ilim ve tasavvuf erbabından faydalandı. Kudüs, Yafa, Reşîd, Remle, Dimyat, Senhûr, Mansûre, Demenhûr, Asyût, Cürçân ve Ferşût'a ilim tahsili ve hadis semâ için seyahatler yaptı (a.g.e., III, 219). Bu seyahatlerinde hacimli bir cilt teşkil edecek kadar notlar tuttu. Zebîdî *el-Mu'cemü'l-ekber*, *el-Mu'cemü's-şagîr* ve *Elfiyyetü's-sened* adlı eserlerinde kendilerinden ders okuduğu ve icâzet aldığı 300'ü aşkın hocasından söz eder. Kettânî de Zebîdî'nin hocalarına geniş yer ayırmıştır (*Fihrisü'l-fehâris*, I, 531-536).

Mısır'da ilim, tasavvuf ve tarikat erbabı, yöneticiler ve halkla dostane ilişkiler kuran Zebîdî bu sayede kısa zamanda tanındı. Kahire'ye gittikten yedi yıl sonra telifine başladığı *Tâcü'l-'arûs* şöhretini daha da arttırdı. Yazımı yedi yıl süren ilk cildi bitince düzenlediği ziyafette ulemâ ve talebeye eserini tanıttı, büyük ilgi gören bu şerh için ulemâ takrizler yazdı. 2 Receb 1188'de (8 Eylül 1774) *Tâcü'l-'arûs'u* tamamlayınca şöhreti iyice yayıldı. Ardından Selef usulü hadis imlâsını başlattı. Pazar-tesi ve perşembe günleri Şeyhûniyye Camii'nde yapılan imlâ meclisleri 400'e ulaşmıştır. İbn Hacer ve öğrencisi Şemseddin es-Sehâvî ile sona eren, bir ara Süyûtî'nin hadis ve lugat imlâ gayreti de ilgi görmediğinden sonuçsuz kalan bu usule göre hadis mecliste bulunanlara imlâ edilirken hadisin râvileri, hadisi tahrir edenler ve hadisin çeşitli tarikleri ezberden okunur, imlâ meclislerine katılan herkesin adı kaydedilirdi. Bir süre Ezher ulemâsının devam edip icâzet aldığı bu dersler zenginlerin evlerinde ziyafetler eşliğinde bütün aile fertlerinin, akraba ve dostların katılımıyla biraz daha sürdürüldü (Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, II, 106-107; Abdülhay el-Kettânî, I, 526, 530). Hanefî Ca-

mii'nde şemâil dersleri veren Zebîdî'nin halk kesimine de açık tutulan bu umumi dersleri ve imlâ meclisleri geniş kitlelerce sevilip sayılmasını sağladığı gibi Mısır'dan ve dış ülkelerden emîr, vali, halife ve melik gibi yüksek düzeyden devlet ricâli nezdinde saygınlığının artmasına vesile oldu. Anadolu, Hicaz, Irak, Mağrib, Sudan, Cezayir ve diğer ülkelerden devlet ricâlinin mektup ve hediyeleri yıllarca devam etti. Mısır Valisi İzzet Mehmed Paşa'nın 1191'de (1777) yüksek bir maaş bağladığı Zebîdî'den I. Abdülhamid de hadis icâzeti aldı. Zebîdî, 1194'te (1780) İstanbul'a davet edildiği de inzivaya çekilme arzusunun başladığı yıllara rastladığından bu davete olumlu cevap vermedi. Özellikle Mağrib halkının derin bir saygı gösterdiği Zebîdî'yi hac sırasında ziyaret etmeyen hacıların haccının tamamlanmadığına inanılırdı. Kendisinden ders ve icâzet alanlar arasında İbnü'l-Cevherî (Cevherî es-Sagîr), Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, Abdülkâdir b. Muhammed el-Muaskerî, Ebû Re's el-Muaskerî, Ali b. Muhammed Saîd es-Süveydî, Muhammed b. İsmâil el-Kosantînî, İbn Abdüsselâm ed-Der'î, İbnü'l-Hâc es-Sülemî gibi tanınmış âlimler mevcuttur.

Zebîdî şöhretinin zirvesinde iken bütün ilişkilerini asgari düzeye indirdi, kendisine gönderilen mektuplara cevap vermedi, 1195'te (1781) derslerini ve imlâ meclislerini sona erdirdi, gelen hediyeleri geri çevirdi ve münzevi bir hayat yaşamaya başladı. Onun vefatına kadar sürecek olan inzivaya çekilmesinde bu tarihlerde şerhiyle uğraştığı *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*'de Gaz-

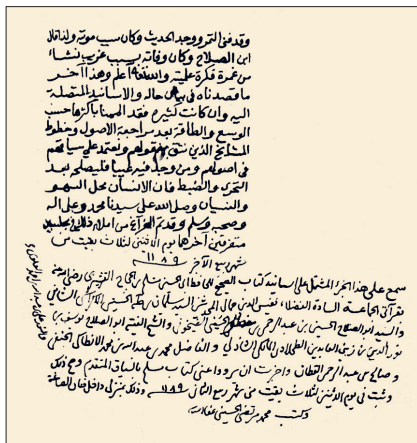
zâlî'nin şöhretin, devlet adamlarıyla yakın ilişkisinin ve dünyaya meyletmenin âfet olduğunu söylemesinin etkisi bulunabileceği gibi çok sevdiği eşi Zübeyde Hanım'ın on dört yıllık evliliğin ardından 1196'da (1782) vefatının da etkili olduğu şüphesizdir. Yaşının ilerlemesi ve sağlık sorunları da buna eklenebilir. Eşini Hz. Ali'nin kızı Seyyide Rukayye'nin yanına defneden Zebîdî onun için duygu yüklü mersiyeler nazmetti, türbe yaptırdı, yakınına inşa ettirdiği küçük bir eve kayınvâlide-sini yerleştirdi, kendisi de birçok gecesini burada dua ve niyazla geçirdi (Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, VI, 152-154). Ardından bir evlilik daha yapan Zebîdî'nin çocuğu olmamıştır. Zebîdî, Şâban 1205 (Nisan 1791) tarihinde vebadan öldü ve eşi Zübeyde Hanım'ın yanına defnedildi. Osmanlı Sultanı III. Selim onun kütüphanesini 70.000 akçe satın alarak Mısır'da talebelere vakfetmiştir. Zebîdî'nin Arapça'dan başka Türkçe ve Farsça da bildiği kaydedilir (a.g.e., IV, 148).

Eserleri. Zebîdî'nin 140 dolayındaki eserinin çoğu küçük hacimli kitaplar ve risâleler şeklindedir. Bunların bir kısmı didaktik manzumelerden teşekkül etmektedir. Zebîdî didaktik manzumeler konusunda üretken bir şairdir. Bunun yanında lirizmin egemen olduğu çok sayıda kaside yazmıştır. Duygu yüklü lirik şiirlerinin başında Zübeyde Hanım için yazdığı mersiyelerle İmam Şâfiî için kaleme aldığı ve alfabenin her harfini kafiye olarak kullandığı kırk kasidesi gelir. Bunların yanında *Kaşide fi medhi'l-Kuṭb Aḥmed el-Bedevi*, İsmâil b. Abdullah er-Ruaynî ile Vefâyîye tarikatı şeyhi Ebû'l-Envâr İbn Vefâ için kaleme aldığı iki methiye ve özellikle *Taḥmîsü Kaşideti'l-Bürdeti's-şerîfe* (li'l-Bû-şîrî) zikredilir. Makâme türünde yazdığı *İs'âfî'ü'l-eşrât* ile İsmâil b. Abdullah er-Ruaynî'ye methiye tarzında kaleme aldığı makâmesi de bulunmaktadır (*Fihri-sü'l-Kütübḥâneti'l-Hîdiviyye*, IV, 214).

A) **Lugat, Dil ve Edebiyat:** 1. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Zebîdî'nin şöhretini sağlayan en önemli eseridir. Firûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*'inin şerhi yanında ikmal, tashih ve tenkidi mahiyetindeki eser 120.000 maddelik hacmiyle zamanımıza ulaştığı bilinen büyük Arapça sözlüktür. Zebîdî kitabın yazımına, *el-Kâmûsü's-şârihlerinden* hocası İbnü't-Tayyib el-Fâsî'nin teşvikiyle Mısır'a gittikten yedi yıl sonra 1174'te (1761) başlamış, eserini on dört yıl iki ayda tamamlamıştır (1188/1774). Eserin girişinde belirttiği üzere

sözlük başta *Lisânü'l-'Arab* olmak üzere lugat, nahiv, sarf, emsâl, tarih, tabakât, ensâb, edebiyat, Kur'an ilimleri, coğrafya, hayvanat, nebatat, tıp ve siyaset alanlarında 120 kaynaktan yapılmış derleme ve seçmelerle oluşturulmuştur. *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ* gibi köklerin son harfine göre alfabetik sıralanan eserin mukaddimesinde sözlük biliminin temel kavram ve konuları on başlık (maksad) altında ele alınmıştır. Bu konular dillerin doğuşu nazariyesi, Arap dilinin zenginliği, kelime kalıpları, mütevatîr-âhâd, fasih-efsah, muttarid-şâz, hakikat-mecaz, müşterek, muarreb-müvelled lugatlar, lugatçıların âdâbı, mertebeleri, Basriyyûn ve Kûfiyyûn dillilerinin öncüleri, ilk lugat yazarı, Firûzâbâdî'nin biyografisi ve Zebîdî'nin Firûzâbâdî'ye ulaşan sened zincirine dairdir. Aynı zamanda bir genel ansiklopedi niteliği taşıyan eserde sözlük bilgilerinin dışında müellifin kişisel gözlemlerine dayanan Mısır şehir, kasaba ve köy adları, yer adlarına ilişkin izahlar, hadis ve fıkıh âlimleri, ünlü kişiler ve özel isimlerle ilgili kısa bilgiler, bilimsel terimlere, zooloji, botanik ve tıba dair önemli açıklamalar, garîb, müvelled, dahîl, a'cemî kelimeler, bilhassa Zemaḥşerî'nin *Esâsü'l-belâğasına* dayanan mecazi mânalar, İbn Fâris'in *Mu'cemü meḳâyisi'l-luğasından* alınan etimolojik açıklamalar yer alır. *Tâcü'l-'arûs*'un önce ayrı harfi sonuna kadar gelen ilk beş cildi (Kahire 1285-1287), ardından tamamı (I-X, Kahire 1306-1308) basılmış, bu baskı esas alınarak Muhammed Kâsım ve arkadaşlarının tashihiyle yeni bir basımı gerçekleştirilmiş (I-X, Bingazi 1386/1966), eseri ayrıca Seyyid Ali Cevdet (I-X, Kahire 1889-1900) ve Ali Şîrî (I-XX, Beyrut 1414/1994) yayımlamıştır. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Hüseyin Nassâr, Mustafa el-Hicâzî ve Abdüsselâm Hârûn gibi önemli dilcilerin yer aldığı kalabalık bir heyetin gerçekleştirdiği neşir ise otuz yedi yılda tamamlanmıştır (I-XL, Küveyt 1965-2002). Hamed el-Câsir, Küveyt neşrinin eleştirisine dair *Nażarât fi Kitâbi Tâci'l-'arûs* (I-II, Riyad 1407/1987), Hâşim Tâhâ Şelâş *el-Edviye ve'l-edvâ' fi mu'cemi Tâci'l-'arûs* (Bağdat 1408/1987), Mahmûd Mustafa ed-Dimyâtî *Mu'cemü esmâ'î'n-nebâtât* (Kahire 1966) adıyla birer eser yazmışlardır (ayrıca bk. *el-KÂMÛSÜ'L-MUHİT*). 2. *et-Tekmilê ve'z-zeyl ve's-şıla li-mâ fâte şâhibü'l-Kâmûs mine'l-luğa*. Zebîdî'nin, Radıyyüddin es-Sâgânî'nin Cevherî'nin *es-Şıḥâh*'i için kaleme aldığı zeyilden esinlenerek yazdığı eser, *Tâcü'l-'arûs*'ta *el-Ḳâ-*

Muhammed Murtażâ ez-Zebîdî'nin kendi hattıyla bir icâzet yazısı (*el-Haṭṭü'l-'Arabî*, Beytülhikme, 2000, s. 215)

ZEBİDÎ, Muhammed Murtazâ

mûs'a yapılan ilâvelerin özetlenmesi ve bazı konuların eklenmesiyle meydana gelmiştir. Tekmilede bilhassa Mısır'la ilgili yer, şahıs ve kabile adlarıyla diğer dillerden Arapça'ya girmiş kelimeler bulunmaktadır (nşr. Mustafa Hicâzî [I, II, V, VI. ciltler]; Dâhî Abdülbâkî Muhammed [III, IV. ciltler], Abdülvehhâb Avadullah [VII. cilt], Kahire 1406-1416/1986-1996). **3.** *el-Kavlü'l-mes-mû' fi'l-farq beyne'l-kû' ve'l-kürsû'* (nşr. Abdürraûf Zafer, *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XXX/2 [İslâmâbâd 1995], s. 134-148; nşr. Ebû Mahfûz el-Kerîm el-Ma'sûmî, *Buhûş ve tenbihât*, s. 57-64; a.mlf., *Mecelletü'l-ba'sî'l-İslâmî*, XXVII [Leknev 1404], s. 61-69). **4.** *el-Kavlü'l-mesbût (mebtût / maz-bût) fi tahkîki lafzî't-tâbût* (nşr. Dâhî Abdülbâkî Muhammed, *ed-Der'îyye*, II/6-7 [Rabat 1420/1999], s. 693-730). **5.** *et-Ta'rif bi-zârîyyi kavâ'idî 'ilmi's-şarf* (nşr. Guneym Gânim el-Yenbuâvî, Mekke 1418/1997). **6.** *Hikmetü'l-işrâk ilâ küttâbi'l-âfâk* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Nevâdirü'l-mahtûtât* [Kahire 1373/1954], s. 49-98; Kahire 1393/1973; nşr. M. Talha Bilâl, Cidde 1411/1990). **7.** *İcâze li's-Sultân Ebi'l-Feth 'Abdülhamîd Han ve kaşîde müthafe ile's-Sultân Ebi'l-Feth 'Abdülhamîd Han. Osmanlı Sultanı I. Abdülhamîd'in talebi üzerine Zebîdî'nin kendisine verdiği hadis icâzetiyle sonuna eklediği methiyesidir. İcâzetin metni Muhammed İshak tarafından doktora tezi içinde yayımlanmıştır (India's Contribution to the Study of Hadith Literature, Dacca 1976, s. 261-270). **8.** *Tuhtetü'l-kamâ'il fi medhi Seyyidi (Şeyhi)'l-'Arab İsmâ'il. Ebü'l-Mehâmid Meccüddin İsmâil b. Abdullah b. Hemmâm el-Hewârî er-Ruaynî el-Himyerî hakkında yazılan bir makâme ve methiyedir (Hidîviyye Ktp., nr. 16725 [müellif hattı]). **9.** *Tahkîku'l-vesâ'il li-ma'rifeti'l-mükâtebât ve'r-resâ'il* (Brockelmann, GAL Suppl., II, 398).**

B) Hadis: Bezlü'l-mechûd fi tahrici hadîsi "şeyyebetnî Hûd" (Kahire 1312; Beyrut 1405/1985; Tanta 1413/1993); *el-'Arûsü'l-meclîyye fi esânîdî'l-hadîsi'l-müsel sel bi'l-evvelîyye* (nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Beyrut 1425/2004); *Lahtü'l-le'âli'l-mütenâşîre fi'l-e-hâdîsi'l-mütevâtîre* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1968, 1405/1985); *Bülğatü'l-erîb fi muştalâhi âşâri'l-habîb* (Kahire 1326; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Kahire 1326; Beyrut 1408; İbnü'l-Hanbelî'nin *Kafvü'l-eşer fi şafî 'ulûmî'l-eşer* i ile birlikte); *el-Murabba'l-Kâbüli fi-men revâ 'ani's-Şems el-Bâbilî* (İsâ b. Muhammed es-Seâlibî'nin *Şebetü Şemsiddin el-Bâbilî* ad-

lı eseriyle birlikte, nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Beyrut 1425/2004); *Gâyetü'l-ibtihâc li-muktefi esânîdî (kitâbi) Müslim b. el-Haccâc* (nşr. Ebû Kuteybe Nazar M. el-Fâryâbî, I-II, Riyad 1427/2006, *Şahîh-i Müslim* ile birlikte); *İncâzû va'dî's-sâ'il fi şerhi hadîsi Ümmi Zer' mine's-şemâ'il* (Beyrut 2008, 2011); *Senedü'l-hadîsi'l-müsel sel bi'l-evvelîyye (el-Hadîşü'l-müsel sel bi'l-muşâfâha, el-Hadîşü'l-müsel sel bi'l-müşâbeke, el-Hadîşü'l-müsel sel bi's-şüfiyye)* (Berlin Kraliyet Ktp., nr. 1618); *Risâle fi ehâdîs tete'allak bi-fazli yevmi'l-âşûrâ* (Hidîviyye Ktp., Mecmua, nr. 160, vr. 7-10); *Kalensüvetü't-tâc fi bâ'zi ehâdîsi şâhibi'l-isrâ' ve'l-mî'râc* (Berlin Kraliyet Ktp., nr. 293); *el-Mirķâtü'l-'aliyye bi-şerhi'l-hadîsi'l-müsel sel bi'l-evvelîyye (Şerhu hadîsi'rahme)* (Türk Tarih Kurumu Ktp., Muhammed Tancî, *İkdü'l-cevheri's-semîn* in yer aldığı mecmua içinde, vr. 151-184; Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 3761); *el-Emâlî's-Şeyhûniyye* (1189-1190 yıllarında Şeyhüniyye Camii'nde icra edilen hadis imlâlarını kapsayan iki ciltlik bir eserdir; Berlin Kraliyet Ktp., nr. 10253; *Mevâhibü rabbi'l-berîyye bi'l-emâlî's-Şeyhûniyye*, Berlin Kraliyet Ktp., nr. 1215); *el-Müsel selât fi'l-hadîs* (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 64).

C) Tasavvuf, Ahlâk: İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmî'd-dîn (Zebîdî bu şerh üzerinde on bir yıl çalışmış ve eseri 1201 yılında tamamlamıştır; I-XIII, Fas 1302-1304; I-X, Kahire 1311); *İkdü'l-cevheri's-semîn fi tûruķi'l-İlbâs ve't-telkîn* (tarikatta zikrin şartları, âdâbı, hırka giydirme, biat ve telkinin keyfiyetine dairdir; Türk Tarih Kurumu [Muhammed Tancî, *Mecmû'a*, vr. 1-57] ve Medine Ârif Hikmet [nr. 260/55] kütüphanelerinde yazma nüshası bulunan eseri Âbid Yaşar Koçak *al-Murtazâ al-Zabîdî ve İkd al-Cavhar al-Şamîn* i adlı doktora tezinde tahkik edip incelemiştir; İÜ Ed. Fak., 1986); *Tenbîhü'l-'ârîfi'l-başîr 'alâ esrâri'l-Hizbi'l-kebir* (Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin *el-Hizbü'l-kebir [Hizbü'l-bir]* adlı eserinin şerhidir; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Fâsî'nin şerhiyle birlikte, Kahire 1333; nşr. Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, Meraķes 1986; nşr. Bedr b. Abdullah el-İmrânî, Beyrut 2003, 1432/2011); *Müzilü nikâbi'l-hafâ' 'an künâ sâdatinâ Beni'l-Vefâ'* (bir mukaddime, yirmi bölüm ve bir hâtimeden oluşur, Benî Vefâ'nın mertebelerine dairdir; nşr. Ahmed Ferîd el-Mezdîdî, Dimaşķ 1428/2007); *el-Makâşidü (el-Mekâ'idü)'l-'indîyye fi'l-meşâhidi'n-Nakş-bendiyye* (Nakşibendiyye esaslarına, usul

ve âdâbına dair 150 beyitlik bir manzumedir; nşr. Ebû Mahfûz el-Kerîm el-Ma'sûmî, *Buhûş ve tenbihât*, s. 75-83; a.mlf., *Mecelletü'l-Mecma'i'l-'ilmîyyi'l-Hindî*, V/1-2 [Hindistan 1400/1980], s. 68-77); *ed-Dürretü'l-murtazîyye 'ale'l-tarîkatî(s-sâdeti)'n-Nakş-bendiyye* (104 beyitlik bir manzumedir; nşr. Ebû Mahfûz el-Kerîm el-Ma'sûmî, *Mecelletü'l-Mecma'i'l-'ilmîyyi'l-Hindî*, V/1-2 [Hindistan 1400/1980], s. 79-87; *Buhûş ve tenbihât*, s. 65-82); *Kelimât seniyye ve 'ibârât fâ'ikât marđiyye fi'l-hazreti'n-nebeviyye* (Kahire 1347); *en-Nefâ'ihu'l-miskiyye 'ale'l-fevâ'ihî'l-Kişkiyye* (tasavvufî hayatı yaşama âdâbı ve buna dair mev'izalar hakkında bir risâledir; TSMK, Hazine, nr. 1741/2, vr. 4-9; TTK, Muhammed Tancî, *Mecmû'a*, vr. 60-66); *İthâfû (İs'afü)'l-aşfiyâ' bi-ref'i selâsili'l-evliyâ'* (Hz. Peygamber'e ulaşan tarikatların silsileleri ve tarikat kolları alfabetik sıraya göre yazılmıştır; TTK, Muhammed Tancî, *Mecmû'a*, nr. 83-130); *Bülğü akşa'l-ereb bi-şerhi Delâ'ili'l-ķureb* (Seyyid Kutbüddin Mustafa el-Bekrî salavatının şerhi olup otuz varaklık müellif hattı nüshası Ezher Kütüphanesi'ndedir [Fihrisü Mektebeti'l-Ezheriyye, VI, 340]); *el-Minahu'l-'aliyye fi'l-tarîkatî'n-Nakş-bendiyye* (Nakşî sâlikinin kemale ermesi için izlemesi gereken yolu açıklayan bir risâledir; İÜ Ktp., nr. 1597/3, vr. 12-15; İSAM Ktp., nr. 14064, vr. 151-157); *Esânîdû't-turukî's-selâse* (İlkâniyye, Çiştîyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının silsilelerine dairdir [Brockelmann, GAL Suppl., II, 620]); *el-Mev'izatü'l-ķasene fi vedâ'i şehri ramazân el-mübârek (a.g.e., II, 398).*

D) Tefsir, Fıkıh, Kelâm: 'Uķüdü'l-cevâhiri'l-münîfe fi edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe (Ebû Hanîfe'nin itihadlarının *Kütüb-i Sittê* de yer alan hadislerden delillerinin fıkıh bablarına göre ele alındığı bir eserdir; I-II, İskenderiye 1292; nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî, Medine 1382/1962; nşr. Vehbî Süleyman Gâvecî el-Elbânî, I-II, Beyrut 1406/1985); *Neşvetü'l-irtiyâh fi (beyânî) ģakîkatî'l-mey-sir ve'l-ķidâh* (nşr. Carlo de Landberg [Şeyh Ömer es-Süveydî], *Turaf 'Arabîyye* içinde, Leiden 1303/1886, I, 40-55); *He-diyyetü'l-iķvân fi şecereti'd-düģân (İthâfû'l-iķvân fi ģukmî'd-düģân* [eserde tütünün mübahlığı savunulmaktadır]; nşr. Hamed el-Câsir, *Mecelletü'l-'Arab*, I/2 [Riyad 1396/1976], s. 114-130; nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî, *el-Mesriķ*, LXXII/1 [Beyrut 1998], s. 239-249); *İkdü'l-cümân fi beyânî şu'abi'l-İmân* (müellifin *İzâhu'l-medârik* adlı risâlesiyle birlikte, nşr. Servet Abdüs-

semî Muhammed, "Risâletân li'z-Zebîdî", *MMMA*, LIII/2 [Kahire 1430/2009], s. 179-212; nşr. Nizâm Muhammed Sâlih Ya'kûbî, Beyrut 1425/2004); *Minehu'l-füyûzâtî'l-vefiyye fîmâ fî sûretî'r-Rahmân min esrârî's-şifâtî'l-ilâhiyye* (TSMK, Hazine, nr. 1741/1).

E) Tarih, Biyografi, Ensâb: *Tervîhu'l-ku'lûb bi-zikri mülûki(n min) Benî Ey-yûb* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Dimaşk 1388/1969; Beyrut 1983; nşr. Medîha eş-Şerkâvî, Kahire 1998); *el-Mu'cemü'l-muhtaş (Mu'cemü'l-meşâyih, el-Mu'cemü'l-ekber, XII. asırda yaşamış, içlerinde Zebîdî'nin bazı hocaları ve öğrencilerinin de yer aldığı 600 kadar ricâlin biyografisini kapsar; öğrencisi Abdurrahman el-Ceber-tî, Mısır tarihiyle ilgili 'Acâ'ibü'l-âşâr adlı eserinde XII. yüzyıl ricâlini hemen bütünüyle bu eserden aktarmıştır; nşr. Nizâm M. Sâlih Ya'kûbî – Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Beyrut 1427/2006; nşr. M. Ad-nân el-Bahît – Nevfân Recâ es-Sevâriye, Riyad 1432/2010); el-Mu'cemü's-şagîr* (müellifin çok sayıdaki hocasının isim listesini içeren risâleye Kettânî *Fihrisü'l-fehâris'* inde yer vermiş [I, 402-406], ayrıca bir önceki eserin sonunda yayımlanmıştır); *Elliyyetü's-sened* (1420 beyitten meydana gelen, Zebîdî'ye icâzet veren hocaların hal tercümelere hakkındaki eser müellifi tarafından şerhedilmiştir; nşr. Nizâm M. Sâlih Ya'kûbî, Beyrut 1426/2005; nşr. Muhammed b. Azzûz, Beyrut 1427/2006); *İstidrâkât 'alâ Kitâbi'l-Müşecceri'l-keşşâf li-tahkîki uşûli's-sâdeti'l-esrâf* (Muhammed b. Ahmed en-Neceffî'nin sey-yidlerle ve eşrafın ensâbına dair eserinin zeylidir; adı geçen eserle birlikte, nşr. Ârif Ahmed Abdülganî – Abdullah b. Hüseyin es-Sâde, I-II, Dimaşk 1422/2001); *İzâhu'l-medârik 'an nesebi'l-'avâtîk (İzâhu'l-medârik fi'l-işâh 'ani'l-'avâtîk)* (Hz. Pey-gamber'in anne tarafından on ninesinin nesebi ve biyografisiyle ilgilidir; nşr. Mü-sâid Sâlim el-Abd el-Câdir, Beyrut 1425/2004; müellifin *'İkdü'l-cümân* adlı risâle-siyle birlikte, nşr. Servet Abdüssemî Muhammed, "Risâletân li'z-Zebîdî", *MMMA*, LIII/2 [Kahire 1430/2009], s. 179-212); *Cez-vetü'l-iktibâs fî nesebi Benî'l-'Abbâs* (eserde, Abbas b. Abdülmuttalib'in soyundan ve Mütevekkil-Allellah'a kadar gelen Abbâsî halifelerinden söz edilmektedir; nşr. Yahyâ Mahmûd b. Cüneyd, Beyrut 1426/2005); *Tuhtetü'l-ahbâb fi'l-künâ ve'l-elkâb* (nşr. Muhammed Fâtih Kaya, Beyrut 2009); *er-Ravzû'l-celî fi'ensâbi âli Bâ 'Alevis* (nşr. Ârif Abdülganî, Dimaşk 1431/2010); *Mu'cemü'l-'Allâme Şaiyy-*

yiddîn Muhammed el-Buhârî el-Eserî (nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfiz, Dimaşk 1420/1999); *el-İntişâr li-vâlideyi'n-nebiyyi'l-muhtâr (Hadikatü's-şafâ' fî vâlide-yi'l-Muştafâ)* (Hz. Peygamber'in anne ve babasının nesepleriyle iman konusunda ki durumları hakkındadır, İSAM Ktp., nr. 14064, s. 158-162); *Nefhatü'l-'anber fî nesebi's-şeyh 'Alî İskender* (Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 1806, vr. 1-11); *Sefî-netü'n-necâti'l-muhteviyye 'alâ biqdâ'tin müzcâtin mine'l-fevâ'idi'l-munte-kât* (X-XII. yüzyıllara ait ulemâ biyografilerine dair notlardan oluşur; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 399); *er-Ravzû'l-mi'ât fî nesebi('s-sâdeti âli)'s-Seyyid Ca'fer et-Ṭayyâr (Fihrisü Mektebeti Dâri'l-kütübî'l-Mısrıyye, V, 205); el-'İkdü'l-munazzam fî zikri ümmehâti'n-nebiyyi'l-mükerrem* (Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 4567 [müellif hattı]); *el-Hediyye ve't-tuhtê bi-es-mâ'i ehli's-şuffe* (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 27/2, 415/8); *Şerhu's-şadr fî (şerhi) esmâ'i ehli Bedr* (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 27/1). Kaynaklarda bunların dışında Zebîdî'ye yukarıdaki konularla ilgili birçok eser nisbet edilmektedir (eserlerinin bir listesi ve yazma nüshaları için bk. Ebû Mahfûz el-Kerîm Ma'sûmî, *Buhûs ve tenbihât, s. 276-293; a.mlf., V/1-2 [1400/1980], s. 42-59; Yıldırım, VI [1988], s. 39-50; Âbid Yaşar Koçak, s. 20-43).*

BİBLİYOGRAFYA :

Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs* (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Küveyt 1385/1965, neşredenin girişi, I, z-k; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-muhtaş* (nşr. Nizâm M. Sâlih Ya'kûbî – Muhammed Nâsir el-Acemî), Beyrut 1427/2006; a.mlf., *Bülgatü'l-erib fî muştalahi âşâri'l-habîb* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1408, neşredenin girişi, s. 148-184; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulum*, Bopal 1296, III, 208, 217-222; Abdurrahman b. Hasan el-Ceber-tî, *'Acâ'ibü'l-âşâr*, Kahire 1322/1905, II, 196-200, 296-298; IV, 148; VI, 152-154; ayrıca bk. tür.yer.; Ali Paşa Mübarek, *el-Hıtaṭü'l-tevfîkiyye*, Kahire 1970, s. 342-346; Ahlwardt, *Verzeichnıs*, I, 95; II, 73, 272; IX, 581-582; Baytâr, *Hilyetü'l-beşer* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Dimaşk 1383/1963, III, 1492, 1509-1550; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhētü'l-havâṭır*, VII, 471-477; Abdülhay el-Ket-tânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 402-406, 526-543; ayrıca bk. İndeks; *Fihrisü'l-Kütübhâneti'l-Hidiviyye*, Kahire 1308-1310, I, 225, 240; IV, 179, 214; VII, 209; Serkıs, *Mu'cem*, II, 1726-1728; Brockelmann, *GAL*, II, 371; *Suppl.*, II, 398-399, 620, 696; a.mlf., "Muhammad Murtaḍâ", *El' (İng.)*, VII, 445; *İzâhu'l-meknûn*, I, 55, 130, 159, 284, 300, 325, 579; II, 362, 365, 577, 620, 682; *Fih-risü Mektebeti Dâri'l-kütübî'l-Mısrıyye*, Kahire 1342-61, II, 26; III, 47; V, 43, 150, 205, 343; *Fih-risü'l-Hizâneti'l-Teymûriyye*, Kahire 1367/1948, II, 24; *Fihrisü Mektebeti'l-Ezheriyye*, Kahire 1369/1950, I, 298; VI, 340; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Mu-ḥâdarât fi'l-harekâti'l-ıslâhiyye*, Kahire 1958, II, 50, 53, 66-67, 75-77; J. A. Haywood, *Arabic*

Lexicography, Leiden 1960, s. 89-90; Abdüs-selâm M. Hârûn, *Nevâdirü'l-maḥṭûṭât*, Kahire 1960, II, 50-106; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî: Neş'etühü ve teḥavvüruh*, Kahire 1968, I, 639-679; R. Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection, Princeton University Library*, Princeton-New Jersey 1977, s. 10-11, 61, 70, 164, 184, 251, 386, 394, 407; Âbid Yaşar Koçak, *al-Murtaḍâ al-Zabîdî ve 'İkd al-Cavhar al-Şamî'nî* (doktora tezi, 1986), İÜ Ed. Fak., s. 1-44; a.mlf., "el-Murte-dâ ez-Zebîdî: Tâcü'l-'Arûs Müellifi", *Nûsha*, II/6, Ankara 2002, s. 101-114; Abdülvehhâb es-Sâbû-nî, *'Uyûnü'l-mü'ellefât* (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Halep 1413/1992, I, 219-220; S. Reichmuth, *The World of Murtaḍâ al-Zabîdî (1732-91)*, Life, Networks and Writings, Exeter 2009; a.mlf., "Murtaḍâ al-Zabîdî and His Role in 18th Century Sufism", *Le soufisme à l'époque ottomane XVIe-XVIIIe siècle* (ed. R. Chih – C. Mayeur-Jaouen), Caire 2010, s. 383-406; a.mlf., "Murta-ḍâ az-Zabîdî (d. 1791) in Biographical and Auto-biographical Accounts. Glimpses of Islamic Scholarship in the 18th Century", *WI, XXXIX/1* (1999), s. 64-102; a.mlf., "Notes on Murtaḍâ al-Zabîdî's Mu'jam as a Source for al-Jabartî's History", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XXV, Jerusalem 2001, s. 374-383; Ebû Mahfûz el-Kerîm Ma'sûmî, *Buhûs ve tenbihât I*, Beyrut 2001, s. 57-64, 65-94, 235-294; a.mlf., "el-'Al-lâme ez-Zebîdî: Hayâtüh ve âşârüh", *Mecelle-tü'l-Mecma'i'l-ilmîyyi'l-Hindî*, V/1-2, Aligarh 1400/1980, s. 1-88; Suat Yıldırım, "Muhammed Murtaḍâ ez-Zebîdî", *EACİFD*, VI (1986), s. 21-52; Şevkî el-Maarrî, "el-Murtaḍâ ez-Zebîdî", *et-Türâ-sü'l-'Arabî*, XVI/62, Dimaşk 1416/1996, s. 66-80; Süleyman Akkuş – Recep Önal, "Muhammed Murtaḍâ ez-Zebîdî ve İthâfî's-Sâdeti'l-Müttakin bi Şerhi Esrân İhyâi Ulûmî'd-Dîn Adlı Eserinin Kelâm İlmi Açısından Tahlili", *Usûl: İslâm Araş-tırmaları*, sy. 6, Adapazarı 2006, s. 115-144; Mahmûd Ali Mekki, "ez-Zebîdî", *Mevsû'atü'l-'âlâ-mi'l-fikri'l-İslâmî*, Kahire 1425/2004, s. 401-404.

İSMAIL DURMUŞ

ZEBÎHA

(bk. KURBAN).

ZEBÛR

(زبور)

Kur'an'da
Hz. Dâvûd'a indirilen
kutsal kitaba verilen ad.

Müslüman âlimlere göre zebûr kelimesinin kökeni "yazmak" anlamındaki zebr masdardır (*Lisânü'l-'Arab*, "zbr" md.; *Tâ-cü'l-'arûs*, "zbr" md.; Taberî, VII, 687; Fahreddin er-Râzî, XI, 109). Zebr "akıl, düşünce; yazı, taş naksetme" gibi mânalara gelmekte; zibr (çoğulu zübür) ve zebûr ise (çoğulu zübür) "yazılı metin, kitap" anlamı taşımaktadır (*Lisânü'l-'Arab*, "zbr" md.; *Tâ-cü'l-'arûs*, "zbr" md.). Zebûr ismi herhangi bir kitabı, genellikle de hikmetli sözlere